

רוסיה: במאמץ להעצים השפעה

צבי מנן

המציאות המתפתחת במזרח התיכון מציבה מערכת מורכבת של אתגרים עבור כלל הגורמים המקומיים והבינלאומיים המעורבים באזור. רוסיה, שמעורבותה באזור צוברת תאוצה, נדרשת להתאים פתרונות מדיניים לאתגרים שמציבות בפניה ההתפתחויות במזרח התיכון, אגב ניצול ההזדמנויות לעיצוב סדר אזורי בהתאם ליעדיה. השלכותיה של המעורבות הרוסית על הדינמיקה במזרח התיכון ניכרו בשנה האחרונה בעיקר בהקשר של מלחמת האזרחים בסוריה, ובפרט בפעילותה לגיבוש הסכם בינלאומי לפירוק משטרו של בשאר אל-אסד מאמצעי לחימה כימיים. לנוכח חידוש ההידברות בין איראן לבין מעצמות המערב, שהסתכמה בחתימת הסכם הביניים שנועד לעכב את התקדמותה של איראן לעבר רכישת יכולת גרעינית צבאית – התפתחות שנתפסה ברוסיה כדחייה איראנית את מהלכי החיזור הרוסיים – נקטה רוסיה מאמצים להתקרב למדינות סוניות במזרח התיכון. זאת, תוך ניצול חששותיהן מפני התקרבות איראנית-אמריקאית. יש לצפות שגם בעתיד הנראה לעין תמשיך רוסיה ותפעל להעמקת השפעתה באזור, וכמו במקרה המלחמה בסוריה, לפעילות זו תהיינה משמעויות מבחינת מאזן הכוחות הבין-מעצמתי.

רוסיה והמזרח התיכון

השינויים הניכרים בתקופה האחרונה במעמדה הבינלאומי של רוסיה הם פרי מאמצי להשבת עטרה מעצמתית ליושנה, קרי, למצב את עצמה כשחקנית עולמית חשובה ולהעמיק את השפעתה על סדר היום הבינלאומי. נראה כי לאחר שני עשורים של לבטים וחיפוש דרך, הוגדרו יעדיה הלאומיים של רוסיה כחתימה לשיקום האימפריה, וזאת תוך שהיא רואה את עצמה כציוויליזציה נפרדת התרה אחר מעמד שוויוני ביחס למערב, ובראש ובראשונה, לארצות הברית. לשם השגת יעדים אלה במסגרת המאמץ

התחרותי להשפיע על הסדר במזרח התיכון ובעולם, פיתחה רוסיה אסטרטגיה מדינית המתבססת על תפיסת מערכת בינלאומית "רב־קוטבית", שבמסגרתה היא תנצל באסרטיביות את מנופי השפעה שבידיה. ההנהגה הרוסית רואה במדיניות זו אמצעי להבטחת עתידה של רוסיה לנוכח האתגרים הניצבים בפניה, מבית ומחוץ. כל אלה הניבו בשנים האחרונות הישגים מסוימים בזירה הבינלאומית, ובעיקר במזרח התיכון. רוסיה מייחסת לאזור המזרח התיכון חשיבות גיאופוליטית מרובה, בהיותו מפגש אינטרסים אזוריים ועולמיים. מאז תחילתם של אירועי 'האביב הערבי' הפך האזור למוקד חיכוך בין־מעצמתי מרכזי, ומתנהלת בו תחרות רוסית-מערבית בעצימות גוברת. מצטלבים בו התהליכים הבינלאומיים המדיניים, הכלכליים והביטחוניים, שטמון בהם פוטנציאל של איום על האינטרסים האסטרטגיים של רוסיה. לפני גל הזעזועים שפרץ במזרח התיכון, השכילה רוסיה לבסס את מעמדה האזורי, בין היתר על ידי שיתוף פעולה בציר הרדיקלי האנטי-מערבי, המכונה "ציר הרשע". אולם, במקביל פעלה רוסיה למיסוד דימויה כגורם אחראי, השוקד על קידום פתרונות למשברים ואשר בכוחו להידבר עם כל הגורמים המעורבים בהם. רוסיה נהנתה מיחסים טובים עם מרבית מדינות האזור, בפרט בצפון אפריקה, וכן הצליחה למצב את עצמה כגורם בינלאומי משפיע, המעורב בצורה חיובית במרבית המשברים האזוריים.

מרבית הנכסים האסטרטגיים הללו שצברה רוסיה במזרח התיכון אבדו או נפגעו, עקב השינויים החברתיים-פוליטיים שידע האזור בשנים האחרונות. בראייתה, תהליך מואץ של אסלאמיזציה מתקיים במזרח התיכון והוא מאיים לגלוש לרוסיה גופא, והציר האסלאמיסטי מתעצם בגיבוי מערבי. כמו כן הופיעו שחקנים אזוריים חדשים, ובכללם טורקיה, הפועלים נגד האינטרסים הרוסיים.¹ איראן, סוריה והציר השיעי נותרו מעוזיה האחרונים של רוסיה במזרח התיכון.

נוכח תהליך זה שאיים לדחוק אותה מהאזור, גיבשה רוסיה פתרונות מדיניים שנועדו לסייע לה לשמר מאחזים באזור ולחזק בו את מעמדה. מהלכי התקרבות נרשמו בין רוסיה למדינות באזור שאינן נמנות עם תומכותיה המסורתיות, בכללן ערב הסעודית, מצרים, ירדן ועיראק. רוסיה הצליחה לשקם עסקאות נשק שאבדו בעקבות התהפוכות באזור. כן ניכרו ברוסיה סימנים לבחינה מחדש של יחסיה עם טורקיה, וקריאות להימנע מעימות עמה, ובפרט לאור האפשרות של עיצוב הסדר מדיני בסוריה, במסגרת "ועידת ז'נבה 2" או במתכונת אחרת, אף כי מוקדם לראות זאת כמגמה ודאית. כל זאת, במקביל למהלכים שנקטה רוסיה במטרה לשמר את השפעתה בסוריה ומול איראן.

רוסיה ומלחמת האזרחים בסוריה

ההנהגה הרוסית מוטרדת מהאפשרות שנפילתו של משטר אל-אסד, ובעקבותיה פירוק הציר השיעי האנטי-מערבי שבהובלת איראן, תיצור רצף של משטרים תחת השפעה מערבית בלעדית, וללא דריסת רגל שלה בכל המרחב שמצפון-אפריקה ועד סין. לכן, סוריה נבחרה על ידי רוסיה כזירת עימות מרכזית, שבה היא מיישמת מדיניות מאתגרת כלפי המערב. לרוסיה יש בסוריה מגוון נכסים אסטרטגיים, שנמל טרטוס הוא רק אחד מהם. יש בסוריה נוכחות מודיעינית רוסית ומערכות ביטחוניות לצרכים רוסיים מול נאט"ו, וכן ממשיכה סוריה להיות לקוחה משמעותית של תעשיות הביטחון הרוסיות. סוריה היא גם חוליה חיונית בציר הפרו-איראני המהווה חסם להשפעתה של ארצות הברית במזרח התיכון, ולכן נתמך על ידי רוסיה.

השיטה שנבחרה לניהול המשבר בסוריה התבססה על שילוב בין סיוע ישיר למשטר הסורי לבין דיפלומטיה. כך הטילו רוסיה וסין וטו על הצעות החלטה לגנות את משטר אסד על הרג אזרחים, שהועלו במועצת הביטחון של האו"ם. במקביל פעלה רוסיה לניצול המצב בסוריה כמנוף לחץ על המערב לשנות את מדיניותו בזירות חיוניות אחרות, שבהן מפעיל המערב לחצים הפוגעים באינטרסים הרוסיים. דוגמאות לכך הן פעילות מערבית באזורי אינטרסים של רוסיה בחבר המדינות, חתרנות מדינית ברוסיה ובחבר המדינות ופריסת מערכות צבאיות בעלות השלכה אסטרטגית בקרבתה, כגון התוכניות להצבת מערכי טילים נגד טילים במזרח-אירופה.

שיטה זו הועילה, לפחות, להארכת השרידות של משטר אסד ושל הציר הרדיקלי במזרח התיכון. אולם, כתוצאה ממדיניות זו נמצאה רוסיה לכודה בין שני המחנות היריבים באזור – השיעי והסוני. לכל אחד ממחנות יריבים אלה צד תומך אחר במאבק הבין-מעצמתי במערכת העולמית: הסונים נתמכים על ידי המערב והשיעים – על ידי רוסיה וסין. לשיפור מעמדה בזירה זו וגם למניעת מעורבות צבאית מערבית, פעלה רוסיה באופן נמרץ כדי להגיע להבנות עם כל השחקנים המעורבים – המורדים בסוריה, המדינות הסוניות במזרח התיכון ומדינות במערב. מבחינת רוסיה, הפתרון הרצוי למשבר בסוריה אמור לבסס את השפעתה במדינה זו, לשמר את המשטר בה (לא בהכרח בשלטון אסד עצמו) וכפועל יוצא מכך, את שרידותו של הציר הרדיקלי. נראה שהמאמץ הרוסי לקידום ההסדר הניב, לפחות חלקית, תוצאות רצויות.

בראשית מאי 2013 סוכם בין רוסיה לארצות הברית על כינוס ועידה בינלאומית – "ז'נבה 2", שמטרתה להפגיש את נציגי המשטר הסורי עם כוחות האופוזיציה ולקדם ביניהם פשרה בדבר הקמת ממשלה זמנית, ובשלב הבא לקיים בחירות. בראיית רוסיה,

המפגש אמור היה להכשיר את הקרקע לסיומה של מלחמת האזרחים, בתנאים שיגנו על האינטרסים שלה בסוריה. הוועידה לא התכנסה, בין היתר בשל מחלוקת בין מוסקווה לווינגטון לגבי המשתתפים: בניגוד לארצות הברית, רוסיה מבקשת לשתף בה גם את אסד (אף כי האפשרות להחליפו בשלב מאוחר יותר באמצעות בחירות הייתה מקובלת עליה), וכן את יתר הגורמים המשפיעים על המשבר בסוריה, לרבות איראן. עם זאת, המשבר שפרץ בעקבות השימוש שעשה המשטר הסורי בנשק כימי אפשר לדיפלומטיה הרוסית להשפיע על מצב הדברים בסוריה. על מנת למנוע תקיפת עונשין אמריקאית בסוריה, הציעה רוסיה תוכנית לפירוק מאגר הנשק הכימי בסוריה. ההסכם בין המעצמות נחתם בספטמבר, ורוסיה רשמה לזכותה הישג הן בעניין המשבר בסוריה והן בהקשר למעמדה במזרח התיכון, ביחס לזה של ארצות הברית. לא זו בלבד שנמנעה תקיפה אמריקאית, אלא משטר אסד קיבל גם מעין פוליסת ביטוח מפני התערבות מערבית, לפחות עד לסיום מימוש כל התוכנית לפירוק הנשק הכימי. בהמשך הדרך, רוסיה תשאף להשאיר את חותמה על "ועידת ג'נבה 2", שבה אמורים הצדדים הלוחמים בסוריה לנסות ולגבש הסכמה שתשים קץ לשפיכות הדמים במדינה. עם זאת, הישגים אלה אינם מבטיחים את מעמדה של רוסיה במזרח התיכון. רוסיה תמשיך להתמודד בשלושה מוקדי עימות בין-מעצמתי עיקריים, שהמשבר בסוריה הוא רק אחד מהם. השניים הנותרים הם המשבר סביב תוכנית הגרעין האיראני ותהליך השלום הישראלי- הפלסטיני.

רוסיה ואיראן

איראן היא בעלת-בריתה העיקרית של רוסיה במזרח התיכון. על אף מתחים שהתעוררו בין המדינות בשנים האחרונות, על רקע השתתפותה של רוסיה בהטלת סנקציות נגד איראן ואי-אספקת נשק מובטח (טילי S-300) מרוסיה לאיראן, המשבר בסוריה יצר רקע להידוק שיתוף הפעולה ביניהן. רוסיה הפכה לשותפה חיונית של המחנה הפרו-איראני במזרח התיכון, ובפרט באמצעות מעורבותה במשבר בסוריה. מינויו של חסן רוחאני לנשיא איראן נראה במוסקווה כהזדמנות לנסות לזכות בהובלת ההידברות הבינלאומית עם איראן בשאלת הגרעין. רוסיה העריכה שהאיראנים יאלצו לנקוט ויתורים למערב בנושא זה, בשל ההשלכות הכלכליות הקשות של הסנקציות. כדי להבטיח את השפעת מוסקווה על התהליך תכנן נשיא רוסיה, ולדימיר פוטין, לבקר באיראן מייד לאחר כניסתו של רוחאני לתפקיד. אולם ביקור זה לא יצא לפועל. המשטר בטהראן בחר להשקיע את מאמציו הדיפלומטיים בהידברות עם המערב – כפי

שהוכיחה 'מתקפת החיוכים' של רוחאני מעל בימת עצרת האו"ם, שהתכנסה בספטמבר 2013. נראה כי לפחות לפי שעה, ההזדמנות להוביל את הדיאלוג עם טהראן בנושא הגרעין חמקה מידיה של מוסקווה משנפתח הדיאלוג בין טהראן לווינגטון, אם כי היא תוכל להשפיע על המשך התהליך מתוקף חברותה ב-P5+1 – הפורום הבינלאומי המקיים את המשא ומתן עם איראן.

לאחר החתימה על הסכם הביניים בין איראן לבין מעצמות המערב, שעיקרו ניסיון לעכב את התקדמותה של תכנית הגרעין והמשך המשא ומתן בסוגיה זו לקראת גיבוש הסכם סופי בתוך ששה חודשים, נמצאה רוסיה בעמדה נחותה. הדיאלוג בין טהראן לבין הממשל האמריקאי נראה כמסכן גם את לכידותו של הציר הרדיקלי האנטי-מערבי, הזוכה לגיבוי רוסי. ואולם, תפנית זו במדיניות האיראנית עוררה גם את חששותיהן של כמה מדינות באזור. תסכולן בא לידי ביטוי בגישושים מול רוסיה. בכירי ממשל רוסיים ביקרו בקהיר ורקמו עם מצרים עסקת נשק רחבת היקף. גם ערב הסעודית, מיריבותיה של רוסיה עד לאחרונה, פתחה עימה במשא ומתן ענייני. הנסיך בנדר בן-סולטן, ראש אגף המודיעין הסעודי, ביקר במוסקבה ובין היתר דן באפשרות לסכם עסקת נשק. כן דווח שמאמץ להדק קשרי מסחר עם רוסיה התבצעו על ידי עיראק וירדן, אשר אף בחנה אפשרות לרכוש כור גרעיני רוסי.²

על רקע הניסיונות להתקרבות מחודשת בין מוסקבה לטהראן התייחס פוטין לסוגיית הגרעין הישראלי, באומרו כי הנשק הכימי הסורי נועד להוות מענה לגרעין הישראלי, וכי ישראל תיאלץ להתפרק מנשקה הגרעיני כמו שסוריה ויתרה על הנשק הכימי.³ פרשנות דומה אפשר להעניק לדיווחים, שלפיהם החליט הקרמלין לחדש את מכירת טילי S-300 לאיראן.⁴ ועם זאת, אין עדיין סימנים לכך שרוסיה מתכוונת לתרגם את אמירותיו של פוטין ללחץ אמיתי על ישראל. ההיפך הוא הנכון, כפי שיתואר להלן.

רוסיה וישראל

רוסיה רואה בישראל מעצמה אזורית, שבכוחה להשפיע על מרבית ההתפתחויות במזרח התיכון. על כן פעלו הרוסים בהתמדה לאורך שנים לקידום שיתוף פעולה עם ישראל במגוון תחומים, ולהגדרת מרחב אינטרסים משותף בין השתיים. אמנם, העובדה שישראל היא שותפה אסטרטגית של ארצות הברית הייתה ברורה לרוסיה תמיד, אולם לאור מדיניות החוץ ה"רב-כיוונית" של רוסיה, רווחה במוסקווה הנחה שגם ישראל יכולה מצידה לאמץ מדיניות דומה בבחירת שותפיה.

אכן, במקביל לקשריה ההדוקים עם שחקנים נוספים במזרח התיכון, לרבות חברות הציר השיעי, מילאה רוסיה תפקיד בפורום ה'קוורטט' לקידום התהליך המדיני במזרח התיכון, לצד ארצות הברית, האיחוד האירופי והאו"ם. רוסיה פועלת לקידום התהליך המדיני מתוך אמונה כי התפקיד שתמלא בו יניב עבורה הישגים חשובים בזירה הבינלאומית. משום כך, חידוש הדיאלוג הישראלי-פלסטיני בחסות ארצות הברית, תוך הדרת רוסיה מהתהליך, נתפס במוסקווה כמחטף.⁵

גם התפתחות זו, נוסף לכך שארצות הברית נטלה את הובלת ההידברות עם איראן, הייתה ברקע התבטאותו של פוטין לגבי הדרישה שישראל תוותר על נשק גרעיני, שהוצגה ב-19 בספטמבר בכנס בינלאומי שהתקיים ברוסיה ('פורום ולדאי'). עמדה זו אינה חדשה לחלוטין. רוסיה פועלת באופן עקבי בסוכנות הבינלאומית לאנרגיה אטומית (סבא"א) נגד ישראל. אולם הפעם היא הוצגה באופן בוטה, על ידי פוטין אישית. אפשר שהייתה זו עדות לנכונות רוסית לפגוע במידת-מה ביחסים הטובים שנקמו בינה לישראל במשך שני עשורים, וכן לוותר על הדימוי של מתווך מאוזן, וזאת במטרה לשדרג את מעמדה מול איראן מזה, ולהשיג קלף בהתמודדות מול ארצות הברית מזה. יחד עם זאת, כאמור, ניכרו מאמצים מצד רוסיה להתקרב למדינות במזרח התיכון, ובכלל זה לישראל. בנובמבר 2013 נערך ביקורו השני של ראש הממשלה בנימין נתניהו במוסקבה (הביקור הראשון נערך במאי אותה שנה). הנושא המרכזי שנדון בשיחה בינו לבין הנשיא פוטין היה תכנית הגרעין האיראנית. כן נדונו אפשרויות להרחבת שיתוף הפעולה המדיני והכלכלי וכן היבטים שונים של שיתוף פעולה אסטרטגי בין המדינות. בין היתר, נדון במפגש זה נושא הגרעין הישראלי. פוטין מצידו הבטיח להימנע מפעולה נגד אמצעי הלחימה הבלתי-קונוונציונאליים שבידי ישראל באמצעות דחייתה של הוועדה שתכליתה לקדם מזרח תיכון נקי מנשק להשמדת המוני (WMD), אשר היה בין יוזמיה. יתרה מכך, פוטין הצהיר, שלצד המשך תמיכתו בעמדה האיראנית בהסכם סופי לגבי תכנית הגרעינית, הוא ידרוש את אבטחת האינטרסים הביטחוניים של ישראל. להצהרתו זו משמעות מרחיקת לכת גם לגבי יחסי רוסיה עם איראן וגם עם המערב.⁶

משמעויות גלובליות

לאחרונה ניכרה הצטננות ביחסים בין רוסיה לארצות הברית, על רקע משברים במישור הדו-צדדי, המזרח-תיכוני והעולמי. במערב בכלל ובארצות הברית בפרט השתרש דימוי של רוסיה כמתנהלת בנורמות שונות מאלה המקובלות בדמוקרטיות

המערביות, וכמובילה מדיניות חוץ מתלהמת. בשל התגברות פעילותה המאתגרת של רוסיה בזירה הבינלאומית, היא שבה ונעשתה עבור המערב אתגר מוחשי. מנגד, גם ברוסיה נצברו משקעים נגד המערב. הסיבות הן: חשש מנוכחות נאט"ו לאורך גבולות רוסיה ובמרחב האינטרסים הרוסי בתחומי ברית המועצות לשעבר – 'התרחבות נאט"ו מזרחה'; מחלוקות עם ארצות הברית לגבי הכוונה האמריקאית לפריסת מערך הגנה מפני טילים בליסטיים בצ'כיה ובפולין, וביחס לחידוש השיחות על אודות אמנה לצמצום נשק אסטרטגי;⁷ תפיסת ההיערכות האמריקאית באסיה ובאוקיינוס השקט כמכוונת, בראייה רוסית, גם נגדה; זיהוי פעילות מערבית חתרנית במדינות ברית המועצות לשעבר ("מהפכות צבעוניות") וברוסיה גופא (פעילות המחאה).

בה בעת, ברוסיה מתחזקת התחושה שארצות הברית מאבדת את מעמדה הבינלאומי המוביל, בפרט במזרח התיכון. ראייה זו, הנסמכת בין היתר על הערכת הנשיא אובמה כחלש, נתפסת ברוסיה כחלון הזדמנויות לקידום יעדיה במערכת הבינלאומית על חשבון ארצות הברית (המקלט המדיני שהעניקה רוסיה לסנודן, מדליפם של מסמכי המועצה לביטחון לאומי בארצות הברית, היה קריאת תיגר בוטה). כן נקטה מוסקבה פעילות נמרצת, שהכשילה יוזמות מערביות לשלב מדינות שהשתייכו לברית המועצות במסגרות כלכליות אירופאיות. באוקראינה פרצו על רקע זה מהומות המוניות, בין ציבור ששאף להידוק הקשר הכלכלי עם המערב לבין השלטון, שבחר לשמר את הקשר עם רוסיה. עדיין, רוסיה חסרה את הכלים שיעניקו לה בפועל יכולות של מעצמה עולמית – הן בתחום הכלכלי והן בתחום הצבאי. מדיניות אסרטיבית ודיפלומטיה מושכלת – ככל שיהיו – אין בהן כדי להוות חלופה לכלים אלה. משום כך, אין לפסול אפשרות שהמשבר הנוכחי בין המעצמות הוא זמני והיחסים צפויים להשתקם, מפני שלרוסיה, כמו גם לארצות הברית, אין עניין ממשי ב"שבירת הכלים" ובהחמרת המצב.

סיכום

רוסיה רשמה לזכותה הישג בפתרון משבר הנשק הכימי בסוריה. נראה שהדימוי הרוסי במזרח התיכון השתפר בעקבות התפקיד שמילאה בחיפוש פתרון שאינו צבאי למשבר הנשק הכימי בסוריה, וזאת על רקע חולשתה הנתפסת של ארצות הברית. אולם במכלול האזורי הכולל במזרח התיכון, היא עדיין נמצאת בעמדה נחותה ביחס למערב. על כן, קשה לקבוע בנחרצות האם תצליח רוסיה לבלום כליל התפתחויות וזעזועים שנוצרו במזרח התיכון על רקע אירועי 'האביב הערבי', ואשר נראה שגלומה בהם משמעות שלילית עבורה. לפי שעה, רוסיה דבקה בתמיכתה במחנה הרדיקלי, בציפייה כי סיכום

שיושג במסגרת "ועידת ז'נבה 2" – אם תתקיים – יבצר את מאחזה בסוריה, ועל כן גם את מעמדה כגורם מרכזי משפיע במזרח התיכון, בתחומים נוספים. אין ספק כי למדיניותה של רוסיה ביחס להתפתחויות נוספות במזרח התיכון תהיינה משמעויות ביחס לאינטרסים האזוריים של ישראל בכלל, ולגבי יחסיה עם רוסיה בפרט.

הערות

- 1 טורקיה מקדמת מעמד משפיע בתחומי כלכלה, תרבות, דת ורעיונות פן-טורקיים באזורי ברית- המועצות לשעבר, בקרב המדינות המוסלמיות החדשות שרובן דוברות טורקית, כמו גם בשתי מדינות מפתח בקווקז – גאורגיה ואזרבייג'ן, שם הצליחה לבסס את מעמדה בשיתוף פעולה עם נאט"ו, והדבר יוצר בעיני רוסיה איום על ביטחונה הלאומי – וכמובן בסוריה, שם משחקת טורקיה תפקיד פעיל נגד המשטר.
- 2 Radio golos rossii, October 23, 2013.
- 3 אסף רונאל, "הקלף של פוטין: גזירה שווה בין הנשק הכימי בסוריה לכור בדימונה", **הארץ**, 20 בספטמבר, 2013.
- 4 "גורם רוסי: הקרמלין החליט לחדש את מכירת טילי S-300 לאיראן", **הארץ**, 11 בספטמבר, 2013.
- 5 צבי מגן, "ישראל ומדיניות החוץ של רוסיה", **מבט על**, גיליון 132, 22 בספטמבר 2009.
- 6 אלי ברנשטיין, "פוטין הבטיח לנתניהו: אמנע את כינוס הועידה לפירוז המזרח התיכון מגרעין", **מעריב**, 20 בדצמבר, 2013.
- 7 אמילי לנדאו, "אור אדום, אור ירוק, ארצות הברית מציבה מנופי לחץ נגד איראן", **מבט על**, גיליון 119, 17 ביולי 2009.